

Mövzu :1 Ədəbiyyatşünaslıq elmi, onun tədqiqat obyektı və sahələri.

Bədii sözün "allahlara" belə təsir edəcək sehrkar qüvvəsinə,qüdrətinə inanan insan zəngin söz xəzinəsi yaradaraq onu ədəbiyyat adlandırmışdır. Öz mənbəyini "ədəb" sözündən götürən bu ifadə mahiyyətə daha geniş mənalara ifadə etmişdir. Buna görə M.Qorki ədəbiyyatı insanşünaslıq adlandırmışdır.Ədəbiyyat obrazlı təfəkkürdür,insanı əhatə edən aləmin yazıçı təxəyülündə bədii inikasındır."Ədəbiyyat obrazlı təfəkkür olub ,ictimai həyatı və təbiəti bədii təsvir vasitələri və canlı surətlər əsasında əks etdirən söz sənətidir."

Ən dərin mənalara, fəlsəfi ümumiləşdirmələri, ən incə hissləri ifadə etmək qüdrətinə malik olan söz dünyanın bəzəyi , allahdan istedad payını almış şairin başının tacı olmuşdur. Odur ki, söz sənəti filosof və mütəfəkkirlərin diqqət mərkəzində olmuş, bu barədə qiymətli fikirlər söylənmiş, nəzəriyyə kitabları yazılmışdır.

İstər qədim Şərqdə, istərsə də Qərbdə ədəbiyyat nəzəriyyəsinin işlənməsinin çoxəsrlik tarixi vardır. Qədim Yunanıstanda elmin bir sıra sahələri ilə məşğul olan Aristotelin (e.ə 384-322) ədəbiyyat və incəsənətin nəzəri məsələlərinə həsr olunmuş "Poetika" əsərində irəli sürülən konsepsiya ədəbiyyatşünaslığın sonrakı inkişafında çox əhəmiyyətli olmuşdur. Aristotel qeyd edirdi ki, bədii ədəbiyyatın təsvir obyektı və predmeti təbiət və insandır. Aristotel hər bir əsərdə təqlid və hərəkəti başlıca əlamətlər kimi götürərək yazırdı: "ancaq bəzi incəsənətlər vardır ki, bunlar bütün deyilənlərdən ,yəni ritm ,nəğmə və ölçüdən istifadə edir. O poeziyanın mənşəyini iki səbəblə təqlid və onun insanlara zövq verməsi ilə izah edir. Onun fikrincə təqlid və eləcədə ahəng ,ritm bizə təbiətən xas olduğundan hələ çox qədimlərdən buna təbiət tərəfindən istedad qazanmış adamlar olmuşlar ki, bunlar yavaş-yavaş onu inkişaf etdirərək ,improvizasiyadan poeziyanı yaratmışlar.

XI əsrin məşhur alimi Xətib Təbrizi (1030 - 1109) şeirşünaslıq problemlərinə həsr etdiyi " Əruz və qafiya" əsərini yazmaqla şərq şeirinin nəzəriyyəsinin əsasını qoydu.

Söz sənəti , sözün , şeirin qüdrəti haqqında Nizami , Füzuli və b sənətkarların fikirləri olmuşdur.Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin inkişafında XVIII əsr maarifçilərindən Deni Didro (1713-1784 "Salonlar")Q.E. Lessinq (1729- 1781), Rusiyada M.V. Lomonosov (1717-1765), A.N. Radışevin (1749-1802)xüsusi xidmətləri olmuşdur. XIX əsrdə Hegel, rus maaarifçi – demokratlardan V.Q. Belinski , Gertsen ,Çernişevski ,Nekrasovun ədəbi -estetik görüşləri ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafına yeni təkan verdi. XIX əsr Azərbaycan ictimai fikrinin görkəmli nümayəndəsi M.F.Axundov, XX əsrdə F.Köçərli, M.Cəlil, M.Ə.Sabir

,Ə.Haqverdiyev ,N.Nərimanov, Y.V. Çəmənzəminli nəzəri fikrimizi müxtəlif əsər və məqalələri ilə zənginləşdirmişlər. Azərbaycan ədəbiyyatının nəzəri məsələlərinin öyrənilməsi XX əsrin 20-ci illərindən və sonrakı onilliklərdə daha geniş miqyaslı və sistemli olmuşdur.

Ədəbiyyatşünaslıq elminin sahələri. Bədii ədəbiyyatın nəzəri məsələlərindən bəhs edən ədəbiyyatşünaslıq elminin üç əsas sahəsi vardır: ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbi tənqid.

Ədəbiyyat tarixi- hər hansı bir xalqın ədəbiyyatının tarixini onun şifahi ədəbiyyatından tutmuş müasir dövrə qədər xronoloji ardıcılıqla araşdırır. Ədəbiyyat tarixi bəşər cəmiyyətinin ən dərin qatlarındakı prosesləri, münasibətləri əks etdirdiyindən tarix, dilçilik, din, fəlsəfə, məntiq, etnoqrafiya və b. elm sahələri ilə əlaqədardır. Ədəbiyyat tarixini öyrənməklə həm də insanların əxlaq, məişət və psixologiyası ilə tanış oluruq. Məşhur fransız yazıçısı O. Balzak “Bəşəri komediya”sında özünü fransız cəmiyyətinin salnaməçisi adlandıraraq yazırdı ki, çoxsaylı oxşar xarakterli insanların tipik obrazlarını yaradaraq mən tarixçilər tərəfindən unudulmuş tarixi, onların əxlaq tarixini yaza bildim. Ədəbiyyat xalq həyatının güzgüsü olduğundan, ədəbiyyat tarixi xalq tarixinin bir parçasıdır.

Ədəbiyyat tarixi ilə məşğul olan mütəxəssis yazıçının tərcümeyi-halını, əsərlərinin mövzu və süjet xüsusiyyətlərini araşdırmaqla yanaşı, onun yaşadığı dövrün, ədəbi mühitin dini- fəlsəfi təfəkkür tərzini, ictimai-siyasi prosesləri də dərindən öyrənir.

Məsələn, Nizami dövrünü araşdıran tədqiqatçılar XII əsr Azərbaycan ədəbi mühitini, Azərbaycan intibah ədəbiyyatını əmələ gətirən səbəbləri, həmin dövrdə baş verən tarixi, ictimai-siyasi hadisələri kompleks şəkildə araşdırmağa çalışmış, dünya ədəbiyyatının korifeylərindən olan şairin həyat və fəaliyyətini öyrənməyə nail olmuşlar. Məhz bu faktları, əfsanə və rəvayətlərə çevrilmiş faktları toplayaraq akad. H. Araslı 1947- ci ildə "Şairin həyatı" adlı əsərini yazmışdır ki, o, Nizami şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında oxucuda tam təsəvvür yaranmasına kömək edir. Odur ki, ədəbiyyat tariximiz xalqımızın milli-mənəvi əbədiyaşar sərvəti olub ədəbiyyatımızın gələcək inkişafı üçün örnəkdir.

Ədəbi tənqid- ədəbi prosesi izləməklə yazılan bədii əsərlərə isti-isti qiymət verir, onun ideya- nəzəri və bədii xüsusiyyətlərində uğur və nöqsanlarını araşdırır, əsərin müasir cəmiyyət üçün yaradıldığını, tərbiyəvi və estetik təsir qüvvəsini açıqlayır.

Bədii ədəbiyyatın nüfuzlu ədəbi tənqiddə həmişə ehtiyacı olub. Sağlam ədəbi tənqid prosesi, ədəbiyyatdakı ənənə və novatorluq məsələlərini elmi şəkildə izah

etməklə yazıçıya kömək etmiş, bu isə özlüyündə ədəbiyyat tariximizin və ədəbiyyat nəzəriyyəsinin inkişafına təkan vermişdir.

Ədəbi tənqid ədəbiyyat tarixi ilə ədəbiyyat nəzəriyyəsi arasında mövqe tutduğundan onun bir qolu ədəbiyyat tarixi, digəri isə ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsi – bədii ədəbiyyatın nəzəri məsələlərindən danışır ki, buna bəzən poetika da deyirlər.

Antik filosoflar nəzəriyyənin əvvəl, ədəbiyyatın sonra yarandığını iddia etsələr də, bu, bir qədər mücərrəd fikir olmaqla, əslində ədəbiyyat nəzəriyyəsi bir elm sahəsi kimi özü tarixi inkişaf yolu keçmiş, dünya ədəbiyyatının qabaqcıl tarixi təcrübəsini öyrənib ümumiləşdirərək sistemli şəkllə düşmüşdür. Əgər yunan xorey və yambları, Alkey beyti, yunan faciəsi və komediyası yaranmasaydı, Aristotelin “Poetika”sı yazılmazdı, Şərq şeiri yaranmasaydı, əruz və qafiyə haqqında nəzəri əsərlər də yaranmazdı.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə qısa da olsa belə tərif vermək olar: Ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilahidən istedad payını almış şairin, ədibin yaratdığı ədəbiyyatın sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında elmdir.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsi funksional yanaşma metodu əsasında ədəbiyyatın, ədəbi yaradıcılığın ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənir. M. Qorki yazırdı ki, ədəbi yaradıcılıq bütün xalqlar və ölkələrdə eyni mahiyyət daşıyır.

Ümumi baxdıqda Homerin “Odisseyə”sı ilə Nizaminin “İsgəndərnamə”si arasında heç bir əlaqə yoxdur. Funksional baxımdan aydın olur ki, bədii təfəkkür tərzini, cərəyan edən konkret hadisələr fonunda insan həyatının, xarakterlərinin təsviri, onu əhatə edən mühitdəki fərdi xüsusiyyətlərində ümumi cəhətlər vardır. Lakin konkret nəzəri- ədəbi anlayış milli- tarixi, tarixi- odobi proseslə sıx bağlıdır.

Milli tarixi- ədəbi proses özü milli psixologiyayı, milli istiqaməti əks etdirir. Homerin Odisseyi, Makedoniyalı İsgəndərin hərbi yürüşləri zamanında nə xristian, nə də islam dini yaranmamışdı. Lakin hərbi nümayəndələri idi. Odissey obrazı yunan psixologiyası, yunan mentaliteti ilə işləndiyindən o ancaq yunan qəhrəmanı olaraq qalır. Eyni süjet, eyni mənsubiyyəti ilə seçilir. Həmçinin İsgəndər obrazı da Nizaminin qələminin məharəti sayəsində milli psixologiya, milli qəhrəman, hətta peyğəmbər səviyyəsinə yüksəlir, haqqın, ədalətin carçısına çevrilir.

Ayrı-ayrı sənətkarlar ədəbiyyat nəzəriyyəsinin inkişafında, xüsusilə yeni poetik formaların tətbiqində xüsusi rol oynamışlar. Aşiq şeirində Aşiq Ələsgər, Molla Cümə dildönməz, təcnis, cığalı təcnis, zəncirbənd və b. formaları necə

gətirmişlərsə, yazılı şeirimizdə də M. Ə. Sabir, S. Vurğun, M. Müşfiq orijinal və təkrarolunmaz şeir formaları, şeir şəkilləri, bənd növləri yaratmışlar. Yəni, yeni məzmunlu, yeni formalı əsərlər ədəbiyyat nəzəriyyəsini zənginləşdirmiş, onun inkişafına təkan vermişdir.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları sistemli şəkildə XVIII əsrdən öyrənilməyə başlanmışdır. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi estetikə, fəlsəfə və məntiqlə, ədəbiyyat tarixi və tənqidi ilə sıx əlaqədardır.